

Ramiza Smajić, *Migracije i Bosanski ejalet 1683–1718.*,
Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, 2022. 390 str.,
ISBN 978-9958-649-54-7

Migracije su, davno je konstatirano, pratioci etničke, političke, kulturne i privredne evolucije čovječanstva. Kretanje populacija – “promjena, protok i pokret” staro je koliko i ono samo. Ako je demografija sudbina, smatra Samuel P. Huntington, kretanja stanovništva pokretač su povijesti. Pomicanja i preseljenja uticali su na izmjene vjerskih i etničkih granica širom svijeta. Nikakva studija o etničkim grupama ne može se “korisno poduzeti” bez prethodnog poznavanja porijekla stanovništva. Migracije su radikalno mijenjale i demografsku kartu Balkana – “pojasa trenja”, gdje je prisutni fenomen seoba, migracija, egzodusa, raseljavanja i naseljavanja znatno uticao i na profiliranje etničkih, političkih, društvenih i kulturnih odnosa. Etnička i vjerska mozaičnost Balkana, polja “etničkih koktela”, kvarila je račune prostim kategorizacijama. Kada bi se njegova historija, zapaža Holm Zundhausen, pisala iz perspektive seoba, stekla bi se mnogo realnija, stvarnosti bliža slika od one koje pružaju izobličene i ekstremno konstruirane nacionalne historije.

Poznavanje svjetske/evropske historije važno je za shvatanje kompliciranih procesa, poređenja i stavljanje nacionalne i regionalne historije u širi okvir. Brojni istraživači tretiraju prošlost Balkana sa usko nacionalnih polazišta i kriterija, ignorirajući historiju i dostignuća drugih etničkih grupa i višenacionalnih društava i država, poput Osmanske, kojima su nekada pripadali. Knjiga Ramize Smajić potvrđuje da je historija Osmanske države – historija svih naroda koji su unutar nje živjeli, uz sve njihove razlike, memorisane različite datume i narative – izazov za šira promišljanja. Miletski sistem stvorio je poseban demografski obrazac u toj državi – mješavinu rasa, naroda i vjera. Osmanska stoljeća koegzistencije stvorila su i zajedničko nasljeđe, koje traži detaljnije ispitivanje iz vizija više humanističkih disciplina. Tumačenja osmanskog nasljeđa na Balkanu su pak različita, dugo determinirana visokim stepenom ideologizacije i politizacije unutar postosmanskih država. To je rezultiralo selektivnim prikazima,

“nekoherentnošću, nepouzdanošću i protivrečnošću” mnogih sudova i ocjena. Anahronizam i provincijalizam odista su dva “smrtna grijeha” malih, “ušančenih” historiografija, nastala zbog “velikog neznanja kako stvari izgledaju drugdje”. Prošlost Balkana, proizvoda “kompleksne interakcije brojnih istorijskih perioda, tradicija i nasleđa” (Marija Todorova), nužno je slojevito promatrati i tumačiti unutar šireg društveno-istorijskog konteksta.

Knjiga *Migracije i Bosanski ejalet 1683–1718*, doktorska je disertacija Ramize Smajić, koju je pod naslovom *Migracijski tokovi, društveno-političke prilike u Bosanskom ejaletu (1683.–1718.)* odbranila 2019. na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Glavni predmet njenog istraživanja bile su društveno-političke prilike i migracijski tokovi koji su u periodu 1683–1718. doveli do velikih demografskih promjena u Bosanskom ejaletu i na Balkanu. Višestoljetno trajanje Bosanskog ejaleta,

promjene u geografskom području, stalna raznolikost etničkih i kulturnih obilježja populacije, te brojne teškoće u pristupu primarnoj povijesnoj građi, razlog su što balkanska historiografija istraživanje u/iseljavanja, progona i izbjeglištva povezuje samo s izgradnjom i predstavljanjem nacionalnog identiteta, kao i tipiziranjem kategorija populacije. Odstupajući od tradicionalno jednodimenzionalnog i monoperspektivnog načina istraživanja, ovo djelo, zahvaljujući interdisciplinarnom i interkulturnom pristupu i komparativnoj historijsko-demografskoj i kulturnohistorijskoj metodologiji pokušava rasvijeliti specifičnu kulturnu i ekonomsku evoluciju populacije u migracijskim tokovima u određenom društveno-političkom kontekstu.

U knjizi je, pored relevantne literature, analizirana građa različite provenijencije. Tu su osmanske katastarske liste i hronike, sidžili vezani za područja s najprimjetnijim prilivom ili odlivom stanovništva, matične knjige zapadnoevropskih zemalja, međudržavni ugovori o razgraničenju, popisi stanovništva, tvrđavskih posada, kao i evidentirani prijemi u lazaretima, vijesti o otmicama i sl. Kombinirane su metode kvalitativne i kvantitativne analize.

Bosanski ejalet je bio prostor prožimanja etnokulturnih sklopova. Susreti različitih civilizacija u njemu, simbioza i sinkretizam tradicijskih elemenata, različita pisma i jezik, nepristupačnost izvora, njihovo nepostojanje ili djelimično numeričko bilježenje, samo su djelić faktora koji nisu omogućavali klasični metodološki prilaz. U Osmanskoj državi, osim osnovne kategorizacije na vojničku klasu/asker i raju, stanovništvo je bilo klasificirano na osnovu mileta (*millet*), religijskog naroda, grupe. Religija je bila primarni dio samoidentifikacije. Osmanska administracija je sve stanovnike Bosanskog ejaleta skupno imenovala kao Bošnjake, Bosnali (Bosance) ili samo Bosna. Službene popisne osmanske knjige imaju jednako obilježje, bilo da se radi o “Marku, Jovanu ili Ahmedu”.

Hronološki, kroz okvir društveno-političkih prilika u kojima se nalazila Osmanska država, a s njom i Bosanski ejalet, kao njena najisturenija krajiška upravna jedinica, u knjizi je mozaično izložen faktografski buran period, zbilja s prijelaza dvaju stoljeća u kojima je ova država nakon znatnih teritorijalnih gubitaka zauzela odbrambeni položaj. Nije više diktirala svoju volju, prisiljena je da pregovara s protivnicima, potčinjavajući se često njihovim zahtjevima. Hroničari su zapisivali kako ona može još postojati, “ali se više nikad podići neće”.

Historija Balkana nije potpuna niti se može tumačiti bez proučavanja i uvažavanja udesa muslimana. Ta je historija mahom u evropskim i balkanskim historiografijama prezentirana uz marginaliziranje muslimanske komponente. Posebnu pažnju u knjizi zato izaziva sudbina muhadžira. U balkanskim i evropskim naučnim krugovima tradicionalno se malo istraživalo i pisalo o progonu, stradanju i nestanku muslimana od kraja XVII stoljeća. “Svetska nauka” je, prema sudu Milorada Ekmečića, “odavno zauzela stanovište” da je do progona muslimana s evropskog teritorija u svim ratovima koje je Osmanska država do 1878. gubila dolazilo zbog nepostojanja bilo kakve odredbe u međunarodnom pravu da se “muslimanska manjina u oslobođenom teritoriju” mora zaštititi, “kad sultan gubi delove evropskog zemljišta, muslimanska manjina se međunarodno-pravno ne priznaje”. Važni periodi i događaji koje intepretira “pobjednička” ili dominantnija strana nerijetko generiraju narative koji se prihvataju kao “vječite” ili “megaistine” (*the grand narrative*). Stalna je zato težnja za kompetentnim i uravnoteženim historiografijama koje vode računa i o iskustvima onih koji su “demonizirani ili ignorirani” kroz “megapriče”. Kritičke percepcije doprinose upotpunjavanju slika o politici, ratovima i njihovim relacijama. Osim oružanih, ratovi imaju i niz drugih dimenzija – pravnu, psihološku, sociološku, socijalnu, ekonomsku, kulturološku, pa se o njima može govoriti iz raznih uglova.

Ratovi, pisao je Vasa Čubrilović, “pustošenja, iseljavanja i zarazne bolesti menjali su često puta iz osnove etnografsku sliku Bosne i Hercegovine”. Dio muslimana iz Bosne svjedobno se sa širenjem Osmanske države naseljavao u novoosvojenim hrvatskim i ugarskim krajevima. Od Bečkog rata (1683–1699), “sudara u kom je angažovan materijal i ljudski potencijal od Baltika do Bagdada”, kada su Osmanlije izgubile dobit “gotovo stoleće i po duge ekspanzije”, nastupilo je vrijeme progona muslimana. Osmanski izvori su za stanje u Bosanskom ejaletu tog vremena koristili termin *inbilal* (‘rasulo’). Stav prema kojem su muslimani stranci na evropskom tlu dio je mentaliteta poznatog pod imenom Istočno pitanje, koje je u Evropi zaživjelo od posljednjih decenija XVII stoljeća, kada su oni progonjeni iz dijelova Evrope izuzetih od osmanske uprave. Kroz niz osmanskih poraza tokom i nakon Velikog rata (1683–1699), potom kroz realizaciju teritorijalnog razgraničenja početkom XVIII stoljeća, valovi prisilnih

migracija, odnosno egzodusa muslimana iz izgubljenih krajeva pod osmanskom upravom, pretežno muhadžira iz Ugarske, Slavonije i Dalmacije, preplavili su Bosanski ejalet. Oni su naseljavani oko rijeke Une, u srednju Bosnu, oko Vrbasa, Spreče, Ukrine, Drine, Save, Neretve, Lašve, Sane, Prače, Vrbanje, Rame, Krivaje, Usore i Bregave. Muhadžiri iz Like i s Korduna mahom su se naselili u Bosansku krajinu, oko Bihaća, Cazina, Bosanske Krupe i drugih gradskih i seoskih sredina. Muhadžiri iz Like naselili su krajeve oko Une i Sane, gdje nastaju nova naselja: Kulen-Vakuf, Orašac, Čovka, Bosanski Petrovac i Prijedor. Znatno broj muhadžira iz Ugarske naseljavao se oko Tuzle, Modriče i po okolnim mjestima. U Pounje, Glamoč, Grahovo i Livno naselili su se izbjegli muslimani iz gornje Dalmacije. Oni iz Cetinske krajine došli su u Malu Kladušu i Todorovo. Muslimani s područja srednje Dalmacije razmještali su se oko Livna, Ljubuškog, Ljubinja, Stoca, Duvna. U Hercegovini je bilo dosta muhadžira iz Herceg-Novog, iz Risna, Imotskog, Makarske i drugih mjesta nekadašnje "turske Dalmacije". Ratne nedaće bile su praćene i pojavom epidemija. Kuga, praćena glađu i sušom, izazvala je u ejaletu od 1686. do 1690. pomor. Ljudi su bježali iz naselja i boravili u daščarama porijed rijeke.

Pridošlo muslimansko stanovništvo naseljavalo se po opustjelim selima nakon odlaska nemuslimana i angažiralo na opravkama tvrđava i slično. Dolaskom muhadžira popunjavale su se ratom nastale praznine i donekle popravljale populacione prilike kod muslimanskog življa. Ova zajednica brojčano je ojačana i kompaktizirana. Iskustvo novopridošlih muhadžira pojačavalo je svijest o tome da treba braniti ejalet kao uslov bez koga nema opstanka muslimana. I pored ovih naseljavanja, kao i prirodnog priraštaja ovog stanovništva, mnogi dijelovi ejaleta bili su srazmjerno slabo naseljeni. Pažnja osmanskog centra bila je usmjerena na pojačavanje odbrane isturenih tvrđava i stabiliziranje prilika. Osmanske vlasti su nastojale da opustjelu zemlju nasele ljudima koji bi je obrađivali. Sultan Mustafa II (1695–1703) fermanom naređuje da bosanski namjesnik svima onima koji žele da se vrate treba predati napuštena imanja i usto im dati besplatno potrebno oruđe i sjeme, navodeći dalje: "Krajevi moga Carstva ne mogu biti pusti bez raje. Radi oživljavanja i naseljavanja, treba se obazrjeti i smilovati na raju." Bosanski ejalet je nakon Karlovačkog mira, kao najzapadnija osmanska provincija, najviše izlagan napadima susjednih država – Austrije i Venecije. Prvih decenija XVIII stoljeća postao je pravi bastion odbrane. Započela je gradnja novih kao i opravka više zapuštenih tvrđava i drugih vojnih objekata. U prvim trima decenijama XVIII stoljeća sagrađeno je preko dvadeset gradova i šest palanaka. To se nerijetko događa uz zidine razorenih i zapuštenih tvrđava, u blizini novih državnih granica. Zbog novopridošlog stanovništva neka se sela razvijaju u kasabe.

Naredni val predstavlja pristizanje muslimana u godinama nakon sklapanja Karlovačkog mira, dok je u međuvremenu bilo i znatnog iseljavanja nemuslimanskog stanovništva iz ejaleta. U prvim godinama nakon osmanskog poraza pod Bečom nemuslimani odlaze iz ejaleta u krajeve pod mletačkom upravom. Padom Broda, Gradiške i Pakraca, iz Slavonije je 1691. odstranjena osmanska uprava. Nakon Karlovačkog mira u Slavoniji je ostalo 85 praznih muslimanskih naselja, koja će docnije naseliti Vlasi pravoslavci. Muslimanske porodice koje su ostale po Ugarskoj i Slavoniji bile su pokrštene. Sličnu sudbinu doživjeli su i muslimani u Lici, Krbavi i Dalmaciji. Pokrštanja su u Lici trajala sve do 1696. godine. U Liku i Krbavu pristižu brojne hrišćanske porodice s Kupresa, iz Grahova i Knešpolja, koje od austrijskih vlasti dobijaju opustjele muslimanske posjede. Nakon pada Kostajnice 1688. veća "množina Srba s druge strane Une, sa Kozare, prešla je na prostor Banije". Krajem XVII stoljeća primjetan broj katolika polazi za Eugenom Savojskim prema Slavoniji. Velike grupe katolika i Vlaha napuštaju Bosnu i prelaze Savu, naseljavaju se u posavskim selima ili osnivaju posve nova. Od osvojenih osmanskih krajeva Habsburgovci su formirali četiri kapetanije: Kostajničku, GlinSKU, Zrinsku i JasenoVAČKU, koje će naseliti izbjeglo nemuslimansko stanovništvo iz Bosanskog ejaleta. U prvim decenijama XVIII stoljeća u ovom ejaletu zbog priliva muhadžira muslimansko stanovništvo je zadržalo apsolutni broj iz prethodnog stojeća: 213.000, pravoslavaca je bilo 77.000 a katolika 25.000. Početak XVIII stoljeća ejalet dočekuje sa 76 gradova. S muslimanima iz Budima povukli su se i Jevreji sefardi, koji mahom dolaze u Sarajevo. S njima pristižu i prvi Aškenazi, jevrejske izbjeglice iz istog grada. Povlačeći svoje trupe s Balkana, evropski monarsi su sultanu ostavljali kao taoce hrišćansko stanovništvo, koje su prethodno navodili na bune. One i savezništva s osmanskim neprijateljima morali su da promjene odnose između osmanske vlasti i njenih hrišćanskih podanika. Osmansko-mletački rat 1714. zaokružio je period u kojem je Bosanski ejalet aktivno učestvovao u previranjima u kojima se našla Osmanska država.

Knjigu odlikuje multidisciplinarnost i više diskursa. U njoj su analizirani migracijski tokovi od 1683. do 1718. te paralelno s tim rekonstruirano je djelovanje društvenih, ekonomskih, političkih i kulturnih faktora u demografskim promjenama u Bosanskom ejaletu. Rezultati analize demografskih procesa i promjena kontekstualizirani su na nivou Osmanske države. Autorica je težila da svoj sintetički, ali u znatnoj mjeri i analitički rezultat približi što više svom vremenu. Uložila je vidljiv trud da uspostavi

novе parametre posmatrajući cjelinu bosanskog prostora u teritorijalnom obujmu Bosanskog ejaleta uokvirenog godinama 1683. i 1718., ali uzimajući podjednako u obzir razloge koji su doveli do demografskih promjena, sliku

prostora koji se napušta i prostora u koji se dolazi, odlike tradicije i kulture migranata koje su ostale sačuvane ili prihvaćene od zatečene populacije itd.

Predočila je obilježja ratovanjem podstaknutih migracija u ejaletu, historijsko značenje migracija u formiranju etničke strukture na određenom prostoru, demografske promjene i procese (nastanak gradova, dotok novog stanovništva, epidemije, napuštanje sela, organiziranje kućanstava, životni standard, obrazovni nivo, promjene u kulturi življenja itd.). U historiografiji su migracijski procesi promatranog razdoblja uglavnom tretirani jednodimenzionalno. Mnogo je zato još “historijskih bjelina”, onoga što historiografija nije napisala. Njena vrijednost može se mjeriti i onim što ona nije proučila. Praznine, kako konstatira autorica, koje

nose regionalne historiografije u cjelini nastaju posebno zbog usmjerenosti na stereotipsku faktografiju i pojednostavljene historijske prikaze koji su zapostavili i velikim dijelom i izbrisali cijele dionice identiteta i historijskog pamćenja svih naroda, koji i danas žive na prostoru zaokruženom od Hazima Šabanovića u granicama od Šapca do mora i od Zvečana do Virovitice.

Kultura svakog naroda i njegov identitet rezultat su međudjelovanja s drugim narodima i kulturama, uz prateće specifičnosti i prilagođavanja. Historija svakog naroda sveobuhvatna je, to je višeznačan proces dugog trajanja, a ne historija novih početaka. S ustanovljenim historijskim faktima, ustvrđuje autorica, obaveza historičara proteže se i na istraživanje svih

dostupnih korijena identiteta i intencija pojedinih historijskih fenomena, a ne samo obrađivanje određenih historijskih procesa kao definitivnih prekretnica (osvajanja određenih prostora, npr.). Političke granice nakon toga postaju relativna priča, a mentalna percepcija, sposobnost i opseg kolektivnog pamćenja svega što se proživjelo dugoročno će uvjetovati stavove između pojedinaca, porodica ili grupa.

Historičari fenomenu migracija, pokazuje i ova knjiga, treba da prilaze višestranu, uzimajući u obzir i statistička, etnografska, sociološka, lingvistička i drugovrsna istraživanja. U naučnim analizama brojevi imaju čarobnu moć, “iako od njih ništa nije nepouzdanije, ako se upotrebljavaju s predumišljajem”. “Sporovi” različitih statistika i procjena dugovječni su. Iza njih su ljudi i njihovi udesi. Zato je neophodna i “perspektiva odozdo”. Važno je pritom i osjećanje za složenosti života i historije, uz traganje za “kockicama mozaika nestalog života”, bez “razaranja istorijskog pamćenja” i nametanja “tuđeg pripovedanja”. Uproštena definiranja, upozorava autorica,

nesumnjivo složenih pojava i tema ostala su do danas očit nedostatak balkanskih historiografija. Pitanje poput onog ko su muslimani koji dolaze na prostor

Bosanskog ejaleta i oni koji ostaju na prostorima izvan osmanske uprave ostalo je najmanje istraženo, a materijalni ostaci kao dokazi nekadašnjeg bivstvovanja, ciljano ili protokom vremena, nestali.

Događajna historija, vojno-politička, opravdana su podsjećanja, nije manje bitna od kulturne, društvene, ekonomske, ali nije primarna. Historičarima je potrebna i teorijsko-metodološka upućenost u srodne naučne discipline i njihova dostignuća, da bi podigli znanje na viši nivo. Jedan isti dokument, sa stanovišta sociologije, ekonomije, političke historije, lingvistike, etnologije, demografije ili antropologije, ovisno o pitanju, može davati više odgovora. Mogućnosti različitog “čitanja” ne iscrpljuju se. Metodologija je tu presudna. Nijedna interpretacija “bila teorijska ili ne, ne može odslikati minulu stvarnost u njenoj celokupnoj kompleksnosti” (Jirgen Koka). Razvitak historiografskih saznanja i argumentiranih tumačenja otvara “nova polja nepoznatog”. Historijsko znanje pomiče i mijenja standarde, otvoreno je “ispravicima, dopunama i raspravama”.

Sve što se zbilo, pokazuje i ova knjiga, ima više perspektiva. Historijska nauka iziskuje reljefne, asimetrične slike, obuhvatanje pojava u cjelini. Dublji društveno-historijski procesi, kao i brojni segmenti koji čine sastavni dio života u svim epohama, predmet su interdisciplinarnih proučavanja. Prevazilazeći “antikvarni” odnos prema građi, svjesna da se u dokumentima ne nalaze “cijele istine” pošto su izvori fragmentarni, da u proučavanju historije “vrata uvijek ostaju otvorena”, Ramiza Smajić se, uz provjeru rezultata i sudova istraživanja drugih autora, pridržavala multidisciplinarnog prilaza. Uz stručno snalaženje u suočavanju s višeslojnošću prošlosti, njena dostignuta saznanja i interpretacije modificiraju poimanja dionica vremena ratova, kriza i migracija krajem XVII i početkom XVIII stoljeća na Balkanu, otkrivaju i njihove malo poznate, značajne ali zanemarene segmente, čineći ovu knjigu preporučljivom za stručnu i širu javnost. Kričička spoznaja historijskog iskustva doista je “opomena i korektiv”, nauk za mudre.

Safet Bandžović